

Nová třídní struktura české společnosti

Pozice a síla člověka ve společnosti se neopírají pouze o příjem nebo majetek, na něž někdy debatu o nerovnostech redukuje. Existují lidé, kteří mají solidní příjmy, ale chybí jim společenské kontakty a kompetence zaručující uplatnění v budoucnosti. Dále lidé, kteří tyto předpoklady mají, ale pracují v málo placených profesích. Elity, které mají vše. A chudé prekarizované obyvatelstvo, které nedisponuje žádnými zdroji. Uvědomit si tyto typy nerovností je důležité pro to, abychom vysvětlili nespokojenost lidí, volbu populistů, obavy z globalizace, fragmentaci společnosti či touhu po návratu k jednoduchému světu.

S koncepcí tří typů kapitálu přišel před půl stoletím francouzský sociolog Pierre Bourdieu.¹ Kromě ekonomického kapitálu mluvil o kapitálu sociálním — jaké kontakty ve společnosti máte, jak silné a rozsáhlé jsou vaše vazby — a o kapitálu kulturním — jaké máte vzdělání a jak se orientujete a pohybujete v kultuře a společnosti.

Funkce sociálního kapitálu je každému v naší postkomunistické společnosti jasná. Díky kontaktům můžeme snáze získávat různé výhody, čelit krizím a přeměnit je v ekonomickou prosperitu. Kulturní kapitál je méně samozřejmý. Stručně řečeno za ním stojí Bourdieuův koncept, že si všichni zvnitřňujeme sociální prostředí, v němž žijeme, a toto zvnitřnění je zpětně lakmusovým papírkem toho, kam patříme. Část sociálně vyloučených přijímá jistou „kulturu chudoby“, která je vedle strukturálních faktorů další bariérou růstu. Lidé z nejvyšších tříd zase lpí na své vysoké kultuře, a když mezi ně přijdete jako fanoušek Evy a Vaška, přijmou vás hůře. Spolu s vyšším kulturním kapitálem rodiče na děti přenášejí vzdělávací aspirace. Na vysoké škole se neučíme jen profesi, kterou budeme dělat, ale posilujeme i kulturní kapitál vyšších tříd a kontakty, které budeme potřebovat.

Právě tyto tři typy kapitálu použil sociolog Mike Savage za základ své studie,² podle níž se moderní britská společnost skládá ze sedmi tříd. V novém velkém výzkumu, který jsme u příležitosti třiceti let od revoluce připravili se sociology Paulínou Tabery, Martinem Buchtíkem, Tomášem Dvořákem a Matoušem Pilnáčkem pro Český rozhlas, jsme se

pokusili popsat strukturu společnosti i v České republice. Poučili jsme se z některých nedostatků Savageovy studie a zařadili do výzkumu specifické formy kapitálu, které v době Bourdieuově i v Británii nebyly zase tak podstatné — například jazykové a ICT (digitální, počítačové) kompetence coby výrazný zdroj uplatnění v globalizujícím se a proměnlivém světě a lokální pomáhající kontakty jako specifický zdroj v postkomunistické společnosti. Na co tato nová třídní studie ukazuje?

Zaprvé, na rozdíl od Británie máme velmi úzkou společenskou elitu, sdílející extrémně vysoké podíly všech kapitálů. V Británii třída absolventů Etonu, Cambridge a Oxfordu ovládající britskou politiku, vrcholy veřejné správy a části byznysu tvoří okolo šesti procent populace. U nás by se jednalo řádově jen o tisíce lidí — o tak tenkou slupku necelého jednoho procenta populace, že ji kvantitativní výzkumy ani nezachytí.

Takzvaná analýza latentních struktur na vzorku více než čtyř tisíc respondentů, který pro Český rozhlas sbíral Median a STEM/MARK, odhalila, že v Česku existují spíše dvě poměrně rozdílné (vyšší) střední třídy. První jsme nazvali *zajištěnou střední třídou*. Je to zhruba dvacet dva procent Čechů a Češek — nejčastěji ve vyšším středním věku a se středním a vyšším vzděláním —, kteří dosáhli nadprůměrných platů a nakumulovali dostatečný majetek, aby se již nemuseli bát o své postavení. Většina této třídy patří do pětiny nejvíce vydělávajících lidí a má při zahrnutí nemovitostí majetek nad dva a půl milionu korun. Nedisponují však nijak závratnými kontakty (sociální kapitál) a jejich počítačové a jazykové kompetence jsou jen lehce nadprůměrné. To do jisté míry limituje jejich další ekonomický rozvoj.

Těmito kapitály naopak disponuje druhý typ vyšší střední třídy, který jsme nazvali *nastupující kosmopolitní třída*. Jsou to lidé často trochu mladší, byť ne o generaci, ale v průměru o sedm let. Avšak na přelomu století — tedy v době nástupu internetu, a tím také nových kompetencí a komunikačních nástrojů pro udržování sociálních vazeb a pevnějšího zapojení Česka do západních struktur — jako kdyby to generace byla. Tato skupina lidí tvoří jen asi jedenáct procent dospělých Čechů. Má hodně kontaktů ve vyšších profesích, aktivní životní styl spojený s vyšší

kulturou, při němž se její příslušníci propojují, má vynikající ICT kompetence a je vlastně jedinou částí společnosti, v níž se většina domluví bez problémů anglicky. Je to především třída velkoměsta, na rozdíl od *zajištěné střední třídy* často zůstává bydlet v centru měst. Avšak i tato skupina má své slabiny: dostává nadprůměrné příjmy, ale vlastní menší majetek. Jestliže *zajištěná střední třída* měla obvykle vlastní splacené bydlení, u *nastupující kosmopolitní třídy* většina lidí splácí hypotéku či žije v nájmu.

Někdo by mohl říct, že se tyto dvě (vyšší) střední třídy liší jen životním cyklem a že *nastupující kosmopolitní třída* se brzy stane *zajištěnou střední třídou*. Ale podle mě tomu tak není. Věkem se tolik neliší — spíše tím, zda se vzdělávali a nastupovali do práce před klíčovým příchodem digitalizace, či po něm. Bydlí často na jiných místech. *Nastupující kosmopolitní třída* má otevřenější cestu na vrchol, je zárodkem budoucí širší české elity. Kvůli majetkové nestabilitě však řada lidí na této cestě neuspěje. Ostatně poměrně často se tato třída setkává i s problémy typu exekuce či neúspěšné hledání bytu.

Jestliže nemáme kvantitativním výzkumem zachytitelnou elitu, tak chudinu rozhodně ano. Třída, kterou jsme nazvali *strádající*, protože *postrádá* všechny typy společenských kapitálů, tvoří asi osmnáct procent české populace. Jde o nedostatečně kvalifikované lidi, kteří jsou nezaměstnaní, patří mezi nízkopříjmové pracující, či to „dokleпали“ do důchodu, aniž by získali majetek, kontakty či modernější typy kompetencí. Většina z nich má mobilizovatelné úspory menší než deset tisíc korun. Obvykle neznají nikoho z vyšších profesí a okolo dvou třetin z nich ve svém okolí nemá člověka, který by jim poradil s právními a finančními záležitostmi. Někdo této třídě říká *prekariát* — ten je však podle chápání Guye Standinga³ spíše třídou lidí nestabilní práce. Takoví mezi českými *strádajícími* také existují, ale jsou v ní i lidé, kteří mají stabilní, ale velmi špatně placenou práci.

Není asi žádné překvapení, že třetina z těchto lidí v posledních letech čelila nezaměstnanosti, čtvrtina exekucím a skoro pětina ztratila bydlení a nemohla najít nové. Častěji žijí v chudších částech republiky

postižených sociálními problémy. Třeba v Karlovarském a Ústeckém kraji tato třída tvoří až čtvrtinu populace. Členové *strádající třídy*, která nemá příjem, majetek, kontakty ani kompetence využitelné v moderním světě, jsou nejčastěji starší, ale nachází se mezi nimi i hodně mladých, kteří z českého vzdělávání vycházejí zcela nepřípravěni.

Zatím jsme popsali zhruba polovinu české populace, z níž třetina je zajištěná či připravená proniknout do společensky nejvyšších pater a osmnáct procent silně strádá. Kdo tvoří zbytek? Jsou to tři zajímavé varianty nižší střední třídy.

První je *tradiční pracující třída* — dala by se nazvat také jako *modré límečky*, ačkoli už ne vždy pracuje manuálně. Každopádně jde o lidi z tradičnějších profesí či řemeslníky, kteří mají většinou solidní příjem (v posledních letech jim patrně stoupal) i nadprůměrný majetek (získali ho už v minulosti a žijí často mimo velká města, kde se s nadprůměrným příjmem dá ušetřit). Mají však velmi malý sociální kapitál — neznají právníky, lékaře, IT specialisty ani další vyšší profese a nemají nikoho, kdo by jim radil v právních či finančních věcech. Neumějí příliš jazyky a část z nich si nevěří ani u počítače. Nežijí si špatně, ale jejich potenciál založit si ze své živnosti prosperující firmu či jinak vystoupat do vyšší střední třídy je omezený. Své kapitály zřejmě mění v době konjunktury z příjmu na majetek (investice do domu a podobně), díky němuž se pak mohou uskrovnit v době recese. K lepší mobilitě by této střední třídě pomohlo, kdyby se v českém odborném vzdělávání učily i věci mimo ústřední obor — právě jazyky, ICT a podobně. Uvědomují si to, a proto pro své děti často chtějí vyšší vzdělání.

Druhá nižší střední třída — nazvali jsme ji *ohroženou třídou* — je do jisté míry opakem té první. Tito lidé častěji pracují ve službách a ve větších městech, proto mají lepší kontakty, umějí lépe s výpočetní technikou a podobně. V kapitalismu však uvízli v profesích či pozicích, které jsou podřízené a málo placené. Často sem mimochodem patří ženy, jejichž plat neodpovídá tomu, co vystudovaly a umějí, a na to doplácují při rozpadu manželství. Jsou to lidé, kteří nenaplnili svůj vzdělanostní potenciál, protože žijí v chudších obcích či je srazily exekuce a další problémy. Je to

třída lidí, kteří mají nejhorší mezigenerační mobilitu. Část z nich si myslí, že se mají hůře než jejich rodiče — což je v ostatních vyšších i nižších středních třídách velmi výjimečné. Pokud má česká demokracie měkký podbřišek, který se může silně rozbolet s další ekonomickou krizí, je to právě i tato *ohrožená třída*, která stojí v ústraní nablýskaného světa služeb a prosperity. A není malá — patří sem okolo dvaceti dvou procent Češek a Čechů.

Poslední nižší střední třída je zřejmě typická pro postkomunistický svět. Říkáme jí *třída místních vazeb*. Jsou to lidé — obvykle vyššího či vyššího středního věku, žijící na venkově —, kteří mají dům a velmi rozsáhlou sociální síť lidí, kteří jim mohou s něčím pomoci: ať už jde o řemeslníky, nebo o profese jako lékaři a právníci („sousedův synátor“). Jinak ale disponují malým příjmem, malým kulturním kapitálem a usazeným životním stylem, kvůli němuž byste je odhadovali spíše na nejchudší část společnosti, neumějí jazyky ani zacházet s moderními technologiemi. Ale kombinace vlastněné nemovitosti a lokálních vazeb je ve společnosti zakotvuje. Tato třída se zřejmě zmenšuje — dnes má podobnou kombinaci kapitálů zhruba dvanáct procent dospělých. Nikdy už asi ve společnosti nebudou stoupat, ale dokud urbanizace a modernizace zcela nezničí vazby českého venkova a menších měst či je nepostihne exekuce a ztráta domu, nebudou ani výrazně klesat.

Proč má přemýšlení o společnosti, které popisuje nové třídy, smysl? Protože ukazuje, že neexistují pouze chudí, středně příjmoví a bohatí, ale že dimenze společnosti jsou složitější. Politické postoje a životní spokojenost a aspirace se neřídí zdaleka jenom číslem na účtu, ale rovněž pocitem jistoty vlastní pozice, pocitem docenění a nadějí, že mohu dál růst. Proto se velmi liší i postoje jednotlivých tříd.

Například *zajištěná střední třída* a *nastupující kosmopolitní třída* se v lecčems shodují: nesklouzávají k populismu, věří institucím, jsou spokojené, sekulární a výrazně prozápadní. Lidé z *nastupující kosmopolitní třídy* jsou ovšem výrazně otevřenější migraci, jsou liberálnější v otázce menšin a jejich přizpůsobení se tradicím, více se zabývají stavem životního prostředí, nebojí se nepředvídatelnosti globalizace a jejího

vlivu. A není to jen věkem! Tyto rozdíly mezi oběma vyššími třídami nalézáme, i když se zabýváme pouze jejich příslušníky ve věku třiceti až čtyřiceti let. Jedna třída zkrátka čerpá svou sílu z úspěchu v lokální ekonomice (jakkoli závislé na členství Česka v západních strukturách) a druhá z možností, které nabízí ekonomika globální.

Zajímavé jsou také rozdíly v chudších dvou třetinách společnosti. Celkově nejskeptičtější a nejautoritářštější je *strádající třída*. V různých otázkách s ní však tvoří „koalice“ i jiné třídy. Například *ohrožená třída* s ní sdílí nedůvěru v politiku, sklon k jistým formám populismu, negativní hodnocení polistopadového vývoje, důraz na snížení nerovností a malý zájem o politické dění. Obě třídy se tedy shodují ve věcech vycházejících z frustrace z fungování kapitalismu a místní ekonomiky.

Tradiční pracující třída se *strádající třídou* sdílí vyšší nedůvěru v globalizaci a migraci a velkou nedůvěru vůči menšinám. *Třída místních vazeb* je pak silněji národovecká a v něčem tradiční. Ve věcech víry v Boha a dodržování hodnot desatera se potom *strádající třídě* v jejím ateismu paradoxně nejvíce blíží lidé z *nastupující kosmopolitní třídy*.

V něčem se naopak shodují tři segmenty nižší střední třídy a oděluje se chudá *strádající třída*. To je případ vzdělanostních aspirací. Vysokoškolsky vzdělané děti si přeje mít zhruba polovina příslušníků *tradiční pracující třídy*, *ohrožené třídy* i *třídy místních vazeb*, ale jen kolem třiceti procent lidí ze *strádající třídy*, kteří kvůli životu v chudých regionech a nízkému sociálnímu i kulturnímu kapitálu okolo sebe nemají příběhy úspěchu dosaženého vzděláním, a nepřisuzují mu proto takovou důležitost. To se rovněž promítá v menších vzdělanostních úspěších jejich dětí — okolo čtyřiceti procent z nich nezískalo ani maturitu. Nejvyšší vzdělanostní aspirace mají samozřejmě oba segmenty vyšší střední třídy.

Podobné je to u vnímání demokracie. Za nejlepší způsob vlády ji považuje šedesát procent lidí ze *zajištěné střední třídy* a *nastupující kosmopolitní třídy*, čtyřicet až čtyřicet pět procent segmentů nižší střední třídy a jen okolo třiceti procent ze *strádající třídy*. Problém přitom není v tom, že by nižší třídy byly výrazně autoritářštější, jak občas vyznívá

z odsuzujících popisů některých skupin voličů. Postoj, že autoritativní vůdce může být za některých okolností lepší než demokracie, prochází třídami napříč. Tento typ soft autoritářství a důrazu na politickou efektivitu ve složitém světě oslovuje i část vyšších středních tříd. Rozdíl je v míře rezignace — lidé z nižších tříd totiž výrazně častěji říkají, že pro lidi, jako jsou oni, je jedno, zda demokracie je, či není.

Trochu se však liší v tom, v čem jsou nespokojeni. *Ohrožená třída* sdílí s chudinou ekonomickou nespokojenost, *tradiční pracující* — tedy *modré límečky* — zase pocit, že nemohou ovlivňovat dění ve své obci a státu. Zde se tedy projevuje, že jedni jsou chudí a druzí nemají sociální kapitál.

A podrobnější analýza ukazuje rovněž další věc. I v rámci jednotlivých společenských tříd důvěra v demokracii výrazně závisí na tom, zda člověk zažil sociální problémy. Lidé, kteří se v posledních deseti letech potýkali s exekucemi, ztrátou bydlení či dlouhodobou ztrátou práce, věří prospěšnosti demokracie výrazně méně než ti, kteří tyto zkušenosti nemají. A platí to i při kontrole současného příjmu, majetku, sociálních kontaktů, kulturního a lidského kapitálu, věku a regionu. Střet se sociálním systémem a právním státem v Česku souvisí s nedůvěrou v demokracii jako takovou.

Asi nepřekvapí, že Miloše Zemana volila v prezidentském duelu s Jiřím Drahošem menšina lidí ze dvou (vyšších) středních tříd. Není už však tak samozřejmé, že Zeman jasně vyhrál ve všech ostatních čtyřech segmentech. Ve třech segmentech nižší střední třídy zhruba o patnáct procentních bodů. A mezi *strádající třídou*, která k volbám chodí nejméně, poměrem zhruba 75 ku 25.

A to může být pointa našeho zkoumání. Nová sociální štěpení společnosti se samozřejmě projevují i v politice. Zkušenost se sociálními problémy, rezignace na sociální mobilitu a úspěch souvisejí s nedůvěrou v demokracii, instituce a elity, čehož využívají politici, kteří se proti institucím a elitám vymezují, ačkoli český prekariát zdevastovali jejich přátelé z exekutorského a věřitelského byznysu. O těchto problémech je

potřeba mluvit, abychom si je zpřítomnili. A z twitterových válek mezi příslušníky *zajištěné střední třídy* a *nastupující kosmopolitní třídy* o politické a kulturní detaily je třeba vyhlédnout do světů *tradiční pracující třídy*, *ohrožené třídy* i *třídy místních vazeb*. Jeden politický subjekt, který to — byť cynicky píárově — dělá, v nich má podporu sahající až k pětatřiceti procentům.

Rizika popírání chudoby

Už jste to jistě také slyšeli. Chudých lidí je v Česku devět procent, což je nejméně v Evropě. Máme nejmenší nerovnosti, které se navíc neprohlubují. Domácnosti nejsou příliš zadlužené, je nízká inflace i nezaměstnanost. Zároveň dáváme velké prostředky na sociální ochranu. Neustálé stížnosti části obyvatel tak musí být důsledkem pomýlení, rovnostářského dědictví komunismu či obecně stěžovačné povahy nás Čechů.

Tak lze jen s malou nadsázkou popsat příběh, který přijala po ekonomické krizi za svůj část novinářské obce i expertů. Politická pravice na něm postavila kampaň do voleb v roce 2013. Příběh později obrousil své hrany, je však v českém veřejném prostoru stále přítomen. Ať už jde o často sdílené přesvědčení, že nedůvěra v demokracii je dána tím, že jsme takřikajíc zapomněli na Masaryka, že ostražitost vůči Evropské unii způsobily *fake news* o pomazánkovém másle a že skepse části Čechů se dá zlomit dokazováním, že za komunismu bylo hůře.

Všechny tyto argumenty mají nějaký reálný základ. Nabízí se však otázka, proč různé části společnosti propadají skepsi a nedůvěře v instituce se zcela různou intenzitou? Proč pokles důvěry v Evropskou unii, demokracii, média a politiku v krizových a pokrizových letech nejvíce zasáhl právě chudší regiony a chudší část společnosti? Nezbavujeme se náhodou neustálým vysvětlováním, že žijeme v nejlepším z dosavadních světů, odpovědnosti za snahu žít v tom nejlepším z možných?

Po lékařích chceme zpravidla přesnou diagnózu, a ne aby nám vyprávěli o tom, jak moc trpěli v minulosti jiní pacienti. Je tedy namístě odvyprávět příběh o „neexistující“ chudobě znovu a do takových podrobností, které umožní pochopit, proč se některé části české společnosti cítí zapomenuté a ohrožené.

Pokud by existovala soutěž o nejnesmyslnější a nejvíc zatemňující ukazatel v ekonomice a sociologii, *relativní příjmová chudoba* by ji nejspíš opanovala se suverenitou oštěpaře Jana Železného. Chudých je podle ní v Česku jen zhruba devět procent, tedy nejméně v Evropě — protože ve zbylých státech je to průměrně sedmnáct procent. Tuto informaci

slyšíme co půl roku. A často na ni navazují další analýzy o tom, že čeští důchodci jsou výrazně méně chudí než třeba ti švýcarští.

Zcestovalému člověku to intuitivně nesejí. Vidí, že jsme zhruba na úrovni nejrozvinutějších států postkomunistického světa a těch chudších ze Západu. A má pravdu. Statistika je tu zavádějící. V čem je problém?

Eurostat považuje za příjmově chudé lidi žijící v domácnostech s příjmem do šedesáti procent národního mediánu. V Česku je ta hranice okolo jedenácti tisíc u samostatně žijícího člověka a dvacet tři tisíc u domácnosti dvou rodičů a dvou malých dětí. To je dost ostrá hranice — vyšších je většina individuálních důchodů i příjem, který dvěma lidem s dětmi zajistí minimální mzdy. Hlavně je však hranice po zohlednění rozdílů v cenách zhruba dvakrát nižších než v západním světě. Příjmově chudý Němec, Nizozemec a Švéd je tedy životní úrovní podobný středně příjmovému Čechovi.

Ukazatel příjmové chudoby má i další mouchy. Například vychází z příjmu před exekucemi. Kdyby byl počítán realisticky z příjmu po exekučních srážkách, chudých by hned bylo dvanáct až třináct procent. Zároveň ukazatel zahrnuje jen pravidelné příjmy — nelze tedy srovnávat české a západní důchodce, protože ti čeští mají pravidelný příjem z důchodového systému (většinou pár stovek či tisíc nad hranicí chudoby) a často nic navíc, kdežto západní důchodci mívají více naspořeno a nainvestováno, a jsou tedy chudí jen zdánlivě.

Hlavní potíž je však zmíněná nesmyslnost mezinárodního srovnávání. V roce 2012 Eurostat vypočítal příjmovou chudobu z mediánového příjmu na úrovni celé Evropské unie a po zohlednění rozdílných cen (v paritě kupní síly) dospěl k závěru, který mnohem více odpovídá zkušenosti našeho zcestovalého člověka. Příjmově chudých Evropanů bylo dvacet čtyři procent, v Česku třicet procent. Ze starších členů Evropské unie za námi skončily Řecko a Portugalsko. Po Slovinsku jsme si vedli nejlépe z nových a postkomunistických zemí Unie.

Možná si říkáte, že je to detail. Jeden nešťastný ukazatel. Ale měření se odráží ve slovech a ta ovlivňují přístup k chudým. Příjmovou chudobou pravicovní politici mnohokrát obhajovali svou (a)sociální politiku. Pohled do databáze Newton ukazuje, že v médiích je i v posledních pěti

letech používána mnohonásobně více než jiné, smysluplnější míry chudoby.⁴ Paradoxní pointou pak je, že tato příjmová chudoba většinou roste, když populace bohatne. Zvyšuje se totiž mediánový příjem a z něj počítaná hranice chudoby — a do ní spadne více lidí, i když se mají lépe než předtím. To se nyní děje v Česku a lze to očekávat i nadále. V době konjunktury tak můžeme stále častěji slyšet výroky typu „do chudoby se propadlo okresní město“ a v době krize jsme zase uklidňováni falešnými ubezpečováními, že se nic neděje.

Toto uspokojení či zděšení je umocňováno i tím, že řada lidí chápe čísla o počtu chudých či nerovnostech chybně jako tvrdá data. Dočtete se například, že Česko má nejmenší příjmové nerovnosti, protože jeho takzvaný Gini koeficient je jen 0,22, kdežto deset dalších zemí dosahuje 0,24. Ve skutečnosti jsou však podobné údaje zjišťovány výzkumem SILC, v němž u nás v dnešní době statistikům odpoví jen každý druhý oslovený. Všechna čísla o nerovnostech a chudobě jsou tedy nanejvýš přibližná.* Navíc skutečné nerovnosti podceňují. Zejména proto, že výzkum vůbec nepokrývá bohaté cizince, nebo naopak lidi, kteří žijí na ubytovnách, v azylových domech či se extrémně často stěhují. V jiných státech jsou podmínky tohoto výzkumu mírně odlišné — malé rozdíly mezi jednotlivými zeměmi a pohyby v číslech tedy vůbec nemá smysl řešit.

No dobře, řeknete si. Naše společnost sice trpí jistou mírou chudoby, která je možná i vyšší, než si nalháváme. Ale další zmíněné věci přece platí: inflace je nízká, zadlužení domácností malé a nerovnosti omezené. Avšak bohužel i tady se při bližším pohledu pozitivní obraz

* Výzkum osmi až devíti tisíc domácností provádí Český statistický úřad. Jde o jedno z nejlepších šetření v České republice, ale má své limity. Domácnosti jsou vybírány náhodně ze seznamu bytových domácností, nedostanou se tedy do něj lidé bez domova, bydlící v institucích (domovy důchodců, azylové domy) či ve většině ubytoven. Účast je na rozdíl od sčítání nepovinná a návratnost se pohybuje okolo padesáti až pětapadesáti procent. Domácnosti se do výzkumu zapojují po dobu čtyř let, což může vést k tomu, že z něj častěji vypadnou ty s problémy v bydlení a nestabilní. To vše spolu se započítáváním příjmu před exekucemi může vést k podcenění chudoby v České republice.

rozpadá.

U inflace není v Česku problém její výše, ale struktura. Mezi lety 2005 a 2017 vzrostly v Česku ceny o 27 procent, což není o moc více, než je evropský průměr. Ceny potravin však podle Eurostatu stouply o 40 procent, ceny léků a dalších výdajů v oblasti zdraví o zhruba 60 procent a ceny bydlení také o 60 procent a od roku 2017 dál raketově rostou. Tyto takzvané povinné výdaje domácností stoupají výrazně rychleji, než je v Evropě běžné. Chudší domácnosti na ně přitom dávají poměrově větší část svého rozpočtu — inflace u nich tedy „krade“ více.

S tím souvisí i zmíněné příjmové nerovnosti. Ty jsou v Česku opravdu relativně nízké (nejbohatší desetina domácností bere asi pětinásobek toho, co nejchudší desetina), a hlavně nerostou. Pokud však počítáme nerovnosti v příjmu, který lidem zbude po odečtení částky nezbytné na základní zajištění bydlení, jídla a zdraví, tak vidíme v posledních patnácti letech výrazný nárůst nerovností způsobený právě strukturou inflace.

Počítejme například, že nezbytné výdaje jsou jen ty na potraviny, bydlení a zdraví, a navíc za ně nemusíte utrácet jako průměrná česká domácnost — ale na úrovni šedesáti procent průměrné české domácnosti. V příjmu nad toto velmi přísně stanovené minimum měla v roce 2005 nejbohatší desetina Čechů zhruba pětkrát více než nejchudší desetina. Dnes už je to zhruba sedmkrát tolik. Chudí si totiž v tomto „skutečném příjmu“ polepšili zcela minimálně, bohatí zbohatli o téměř padesát procent.

Možná právě tento jev stál v době ekonomické krize za sporem „ulice“ a části expertů, kteří jí říkali: „Na co si stěžujete, vždyť zdražování neprobíhá a nerovnosti se nezvětšují?!“ Jenže si stěžovali právem — inflace byla zlodějkou v domácnosti chudých, jak to nazval ekonom Daniel Münich. S růstem cen bydlení a v posledním roce znovu i potravin je problém struktury inflace a jejího dopadu na chudé opět na stole.

Rovněž u zadlužení se ďábel skrývá v detailu. České domácnosti mají velmi malý dluh vůči HDP. Ale podle výzkumů jsou u nás oproti dalším zemím střední a východní Evropy či Balkánu častěji zadlužení lidé žijící ve vyloučených lokalitách. A našich osm set tisíc lidí v exekuci

odpovídá stavu země procházející obrovskou recesí. Podobně na tom bylo například Finsko v polovině devadesátých let,⁵ kdy ztratilo třináct procent HDP a skoro pětina Finů byla nezaměstnaná. U nás ještě mnoho let po krizi doplácí takřka desetina dospělé populace na neregulovaný systém půjček, jejich drahé vymáhání a nepřístupné oddlužení.

Nejpřehlíženější českou nerovností je však nerovnost majetková. V Česku jsou jen rozdíly v hodnotě vlastněných nemovitostí 1,5násobně vyšší než nerovnosti příjmové.⁶ A k tomu navíc přibývají rozdíly v úsporách a dalším majetku. Majetková nerovnost je mnohem nebezpečnější než ta příjmová. Místo motivace totiž vede k reprodukci chudoby a betování společenských pozic. Příjem do jisté míry odpovídá vaší snaze, ale u nemovitostí jde hlavně o to, zda a kolik jste jich zdědili a nakolik vám mohou rodiče s jejich splácením pomoci. A to zejména tehdy, pokud ceny bytů stoupnou do výše, kdy si je velká část mladých lidí nemůže dovolit, a nájmu je málo. Optika bydlení pak zcela mění pohled na příjmy — brát patnáct tisíc korun a žít ve vlastním v malé obci se dá snést, mít tentýž plat a bydlet v městském nájmu je smrtící.

Jaký je tedy skutečný obrázek chudoby v Česku? Relativně málo lidí u nás trpí chudobou extrémní, ale hodně je chudobě na dohled. Zhruba čtvrtina domácností si nemůže dovolit nenadálé výdaje ve výši deset tisíc korun. Mohou zapomenout na velké životní strategie či cestování do zahraničí, které zbytek společnosti považuje za součást polistopadových svobod. Žijí v riziku zadlužení. Řada skrytých mechanismů — jako zmíněná struktura inflace, penalizující systém exekucí či velké odvody z málo placené práce — dlouho potichu pracovala proti nim.

Led, po němž bruslí, je navíc v Česku relativně tenký. Vyprávíme si příběh o nenapravitelných „nepřízpůsobivých“, který nám pomáhá si chudobu obhájit jako cosi kulturně daného. Ano, máme tu spoustu vyloučených a rezignovaných lidí, kteří se propadli do trvalé chudoby. Zároveň je však podle výzkumů sledujících domácnosti v čase velká část české chudoby nárazová. Lidé se do chudoby propadají, vracejí se nad hladinu, aby s dalším cyklem či nečekanou událostí opět ztratili dech.

Proč to tak je? Výzkumy Medianu i Českého statistického úřadu ukazují, že propadu do chudoby výrazně napomáhají události jako rozvod, dlouhodobá nemoc a někdy také narození dítěte a odchod na mateřskou. To jsou věci, které ve společnosti budou existovat vždy. Ale přece jen jsme v něčem specifictí. Systém sociálního zabezpečení totiž v Česku selhává ve včasné pomoci. Takřka nevyužívá dávky okamžité pomoci, díky nimž si člověk v problémech může udržet nájemní bydlení, prakticky nenabízí dluhové a právní poradenství ani sociální asistenci rodičům v problémech. Naší „strategií“ je čekat a pomáhat, až když přijde skutečný průšvih. Samoživitelky necháváme spadnout do azylových domů, dluhové pasti sklápnout, děti z problémových rodin odebíráme do ústavní a náhradní péče. Mimo jiné je však tento přístup řádově nákladnější. Ústavní péče pro jedno dítě stojí od šedesáti do osmdesáti tisíc korun měsíčně, azylový dům pro samoživitelku dvacet pět až třicet tisíc. Přitom včasný zásah by pomohl za zlomek ceny.

I když to tak může vypadat, výše řečené není litanií nad bezútěšným stavem. Příjmy chudší části populace v posledních pěti letech stoupaly. Počet lidí, kteří si nemohou dovolit hradit nenadálé výdaje, klesl z krizových čtyřiceti dvou na dvacet čtyři procent. Strašák zastírané chudoby se však může s další krizí vrátit. Do té doby bychom si měli definitivně uvědomit několik věcí.

Předně: chudoba v Česku je skrytá. Jsme na tom dobře v často medializovaných, ale nesmyslných ukazatelích, jako je příjmová chudoba. Zároveň proti českým chudým hrají všechny možné skryté jevy — od struktury inflace přes exekvovanost až po velké nerovnosti v majetku. Ale to není jediný důvod, proč máme sklon chudobu přehlížet.

Specifikem Česka je velká regionální nerovnost. Na Ústecku a Karlovarsku trpí ve srovnání s bohatými kraji chudobou více než čtyřnásobný počet lidí. Ve státech srovnatelné ekonomiky a velikosti jsou rozdíly mezi regiony většinou menší. Chudoba v Česku je rovněž výrazněji, než je evropský průměr, závislá na dosaženém vzdělání a oproti Evropě se také více vyskytuje mezi matkami samoživitelkami a samostatně žijícími důchodci. Jelikož chudé jsou ty regiony a části společnosti, s nimiž

vzdělání intelektuálové, novináři a experti osobně nepřijdou do styku, posiluje to jejich tendenci věřit pozitivním číslům a stížnosti přisuzovat národní povaze či věčné touze po lepším bydle. To by však byla chyba.

Právě lidé žijící chudobě na dohled často říkají, že jim příliš nezáleží na tom, zda v zemi vládne demokracie, či jiný režim. Přínosy globalizace využívají jen velmi omezeně, naopak na ně plně dopadá většina s ní spojených rizik. Nejde o nějaké zavrženíhodné autoritáře, ale politicky rezignované lidi. Už v době ekonomické krize se mezi nimi nejvíce propadla důvěra v politické instituce a média — a nikdy už se nedostala zpět na čísla před krizí. Dodnes tvoří tato část společnosti segment, který je vedle protievropských autoritářů nejskeptičtější k přínosům členství v Evropské unii. Kvůli svému nezájmu o veřejné dění jsou chudí lidé politickou divokou kartou, kterou lze zdvihnout emotivním kulturním sporem — právě mobilizací voličů z chudých regionů, kteří původně vůbec volit nechtěli, vyhrál Miloš Zeman druhé kolo prezidentských voleb v roce 2018. Tito lidé nepožadují hlasitě „czexit“, ale pokud by je někdo donutil hlasovat, výsledek by byl nejistý.

Pozitivní trendy v redukci chudoby by nás neměly ukolébat. Problém totiž je, že šest let ekonomické konjunktury jsme vůbec nevyužili k posílení slabých regionů, k oddlužení osmi set tisíc lidí v exekucích ani k reformě sociálního systému v tom smyslu, aby kromě dávek poskytoval i efektivní řešení bytové nouze a včasnou pomoc ve vznikajících potížích. Nedělejme si iluze, že další krize udeří na institucionální důvěru a životní podmínky s menší razancí než ta z roku 2008.

Pokud elity nechtějí ztrácet hlas i ve věcech, které se socioekonomikou nesouvisejí, měly by kromě hodnot bojovat i za skutečné zefektivnění sociální politiky. A přestat chudé utěšovat tím, že v minulosti bylo a v některých zemích stále je výrazně hůře. Utěšují snad lékaři dítě se zlomenou rukou tím, že mnohem horší je zlomit si nohu? Argumentovat horším ve skutečnosti slouží jen k legitimizaci nedobrého. Měli bychom tento zlovyk definitivně opustit.

Porouchaný výtah pro chudé

Podle organizace Oxfam⁷ vlastní dvacet šest nejbohatších lidí světa majetek srovnatelný s majetkem celé chudší poloviny lidstva. Mezi lety 2013 a 2014, kdy analýza vznikla, rostlo jejich bohatství dohromady o 668 milionů dolarů denně. Francouzský ekonom Thomas Piketty ukazuje, že podíl nejbohatšího jednoho procenta Američanů na příjmech tamních domácností se vrátil na úroveň kapitalismu dvacátých let 20. století. Jsou však rostoucí nerovnosti, pokud si odmyslíme sociální a politické důsledky, tak nemorální, jak nám tato srovnání napovídají?

Ne nutně. Nemusí být problémem, pokud platí často zmiňované argumenty *výtahu* (bohatnoucí vyšší vrstvy s sebou táhnou chudé, jejichž reálný příjem roste) a *amerického snu* (rozdíl v bohatství vychází z rozdílnosti snah a schopností, ze dna se tak lze dostat až na vrchol). Problém je, že lze pochybovat o tom, zda výtah a americký sen ve skutečnosti fungují dostatečně dobře, aby obří nerovnosti ospravedlnily.

Začněme výtahem pro chudé. Na jeho obhajobu napsal zajímavou knihu *Faktomluva* sociolog Hans Rosling.⁸ Rosling a po něm také psycholog Steven Pinker⁹ říkají, že trendy současného světa jsou výrazně příznivější, než si myslíme: klesá dětská úmrtnost, na ústupu je řada nemocí i dětská práce, stoupá procento lidí, kteří mají přístup k pitné vodě, i těch, kteří umějí číst a psát. A co je důležité pro naše téma, počet lidí v absolutní chudobě, kteří žijí za dva dolary na den, klesl z padesáti procent v roce 1966 na dnešních zhruba deset procent.

Hlavní teze, že řada věcí se ve světě zlepšuje, je nezpochybnitelná a povzbudivá. Rosling však občas svůj optimismus přehání. V oblasti zdraví se soustředí na ústup neštovic a dalších nemocí, ale nemluví o nárůstu chorob civilizačních, jako jsou deprese a obezita. V rámci ekologie ukazuje pokles problému s ozonem, emisemi oxidu siřičitého či nárůst počtu chráněných oblastí, ale ignoruje kritický růst oxidu uhličitého či mizení tropických pralesů. U zvířat dokonce jako pozitivum uvádí nárůst počtu sledovaných a chráněných druhů, ačkoli jde o reakci na člověkem způsobené vymírání.

V řadě dalších případů zase míra pozitivního vyznění záleží na úhlu pohledu. Například procento lidí bez přístupu k elektřině či dívek, které nechodí do školy, se v posledních desetiletích zásadně snížilo — jenže populace rostla a absolutní počet lidí, kterých těmito věcmi trpí, výrazně neklesá. A je otázka, zda bychom se měli soustředit na procenta, či počet lidí v nouzi.

Zdravá podezřívavost je namístě i u chudoby. Roslingovo kritérium dvou dolarů na den neznamena, že člověk v Etiopii disponuje každý den dvěma dolary, což by ještě nebylo tak špatné, ve skutečnosti jsou to dva dolary v přepočtu na americké ceny. Jde o *zcela extrémní chudobu*, kterou ve Spojených státech amerických, v Evropě ani v Česku přinejmenším od osmdesátých let nikdo netrpěl. Takto zcela extrémně chudých skutečně výrazně ubylo, většinou se však přesunuli do kategorie *normálně extrémní chudoby* odpovídající zhruba třem dolarům na den. Takových lidí do roku 2000 s nárůstem světové populace dokonce přibývalo, poté nastal pokles, ale dnes jich je okolo dvou miliard proti dvěma a půl miliardám na začátku osmdesátých let. Co se týče *těžké chudoby*, představující životní úroveň odpovídající deseti dolarům na den, s nimiž se musí spokojit okolo čtyř procent Čechů, je situace ještě horší. Ve světě jí pořád trpí dvě třetiny lidí. Od osmdesátých let tato chudoba poklesla jen o deset procentních bodů a počet lidí v ní narostl z tří a půl na pět miliard.

Přesunuli jsme se ze světa extrémní chudoby do světa nového, kde na hranici přežití bojuje „jen“ okolo čtvrtiny lidí a velká většina živoří pod dohlédnutelným standardem. Nejbohatší promile lidí zatím zdvojnásobilo svůj astronomický majetek. Výrazně se zlepšuje také pozice nejbohatšího procenta obyvatel. To je širší skupina, než byste si mysleli — patří do ní desetina Spojených států amerických i část Čechů. Jejich majetek roste asi o šest procent ročně (dvakrát rychleji než u zbytku světa), dnes vlastní padesát procent světového majetku a v roce 2030 to bude okolo dvou třetin.

Je toto opravdu nejlepší z možných světů? Odpověď na otázku trochu vychází z filozofických předpokladů. Rosling i Pinker inklinují k osvícenské a marxistické myšlence věčného pohybu společnosti ke světlejším zítřkům. Globální změny klimatu buď příliš neřeší (Rosling),

nebo jako Pinker poněkud nepodloženě věří v jejich překonání pokrokem. Ale co když mají pravdu předpovědi klimatických ekonomů, podle nichž může nárůst teploty o tři stupně vést v dlouhodobém měřítku k propadu ekonomiky o jedno až pět procent a v některých, často chudých, zemích až o deset procent? Optimismus vyvolaný četbou Roslinga a Pinkera poněkud hořkne.

Sto let bezprecedentní a prostředí zatěžující světové prosperity zjevně stačilo na zajištění základní životní úrovně většiny populace, ale většina z růstu se nakonec přeměnila v majetek jednoho procenta nejbohatších. Nepromarnili jsme to století? Já si bohužel myslím, že ano. Složitější otázkou samozřejmě je, zda a jak se to dalo udělat jinak. Už sama analýza však přináší poučení, které ekonomka Kate Raworthová shrnula sloganem: „Nebud' optimista, pokud tě to uklidňuje. Nebud' pesimista, když tě to nutí se vzdát.“

Z výtahu pro chudé se staly schody končící ve druhém patře i v některých západních zemích. Ve Spojených státech amerických princip dlouho jakžtakž fungoval. Nerovnosti rostly, ale reálné příjmy spodní pětiny domácností mírně stoupaly či stagnovaly. Od konce devadesátých let je však tomu jinak, příjmy nejchudší pětiny klesají, až se dostaly zpět na úroveň první poloviny osmdesátých let. Ve Velké Británii sice od konce sedmdesátých let stouply reálné příjmy všech důchodců, ale klesly u nejchudších lidí v aktivním věku.

Některé evropské státy jsou na tom lépe. Netýká se to však těch, které by trápily zvyšující se nerovnosti. Data Eurostatu naznačují, že pokud mezi oběma jevy existuje nějaký vztah, je spíše opačný. V zemích, kde se za poslední roky zvyšovaly nerovnosti, častěji klesaly reálné příjmy nejchudší pětiny obyvatel. Jinými slovy: výtah drhne právě tam, kde by byl pro ospravedlnění velkých nerovností potřeba.

Celkově je západní střední a nižší třída skupinou, která nejméně znásobila svůj reálný příjem. Sice je stále výrazně bohatší než zbytek planety, ale odstup skutečně bohatých se zvyšuje, zatímco zespodu doléhá hluk globalizujícího se pohyblivého světa. I to je asi v posledních letech příčinou úzkosti velké části západní společnosti. Právě subjektivní pozice

v rámci globalizace patří mezi nejsilnější prediktory postojů k Evropě či k migraci. Ale záleží ještě na jedné věci. A tou je vnímání mobility, tedy osobních šancí dostat se ve společenském žebříčku co nejvýše. Důvěra v americký sen.

Samo zpomalení „výťahu pro chudé“ nemusí být problém, když v něm nejste zavřeni. Tedy je-li společnost zásluhová. V nejchudší pětině obyvatel totiž nemusí být stále titíž lidé. Pokud úspěch či příjem jedince nezávisí na tom, do jak bohaté rodiny se narodí, nezáleží tolik na tom, zda příjem chudých stagnuje — z oné pětiny se totiž lze vymanit vlastní snahou či schopnostmi.

Jenže také princip amerického snu lze v nerovných společnostech problematizovat. A to i v samotných Spojených státech. Američané sice dle průzkumů, přes rostoucí skepsi posledních let, věří v meritokracii více než Evropané. Možná i díky tomu, že funguje na úrovni známých jedinců od Henryho Forda přes Sheldona Adelsona po Oprah Winfreyovou. Celková čísla týkající se mezigenerační mobility jsou však nemilosrdná.

Muž narozený v pětině amerických rodin s nejnižším příjmem má dvaadvacetiprocentní pravděpodobnost, že se z této pětiny nevymaní ani v dospělosti. Pro srovnání: ve skandinávských zemích se tato čísla pohybují mezi 24 a 28 procenty. Chlapec z této nejchudší pětiny americké populace má jen osmnáctiprocentní šanci, že se dostane mezi dvě pětiny nejvíce vydělávajících Američanů (ve Skandinávii je to 28 až 33 procent). Velká Británie je pak v celkové provázanosti příjmu rodičů a budoucího příjmu jejich dětí blíže Spojeným státům americkým než severní Evropě. Podobná je situace i v jihoamerických a asijských státech s vyššími nerovnostmi.

Neplatí tedy, že v zemích s vyššími nerovnostmi je díky liberálnějšímu prostředí snazší pohyb vzhůru. Mezigenerační mobilita je zde naopak nižší. Americký ekonom Alan Krueger nazval tento vztah s odkazem na Fitzgeraldova románového hrdinu *Gatsbyho křivka*,¹⁰ kterou spolu s dalšími ekonomy interpretuje tak, že vysoké nerovnosti směřují k „betonování pozic“ a silněji předurčují šance v nich zrozených generací

na úspěch. Tento výklad má své kritiky. I oni však málokdy popírají, že s klesající mobilitou mizí legitimita nerovností a jejich morální ospravedlnitelnost.

Co je příčinou, že americký sen zůstane většinou jen snem? Vystudovat univerzitu stojí ve Spojených státech amerických v přepočtu na dnešní dolary takřka dvaapůlkrát více než na začátku osmdesátých let. Zároveň se snížila reálná hodnota pomoci chudým studentům. Na univerzitní diplom ve Spojených státech dosáhne jen okolo jedenácti procent mladých lidí z nejchudších rodin a padesát tři procent z nejbohatší pětiny. „Vzdělání chudí“ mají přitom stále výrazně nižší šanci, že se dostanou mezi pětinu obyvatel s nejvyššími příjmy, než lidé, kteří se v ní narodili a univerzitu nevystudovali.

Mezigenerační ekonomická mobilita se v jednotlivých částech Spojených států výrazně liší. Některé oblasti jsou na úrovni Skandinávie, v jiných se příjmový status masivně dědí. Mobilita je obecně vyšší v oblastech s menšími příjmovými rozdíly (Gatsbyho křivka tedy platí i na této úrovni), s méně segregovaným bydlením a v neposlední řadě s kvalitnějším školstvím. Státy s nejvyšší mobilitou mají většinou nadprůměrné výdaje na veřejné školství, státy s podprůměrnou mobilitou ho naopak zanedbávají.

Plyne z toho všeho nějaké poučení pro české prostředí? Výzkumy mezigenerační mobility jsou u nás omezené tím, že ještě neexistuje příjmově dospělá generace narozená v etablovaném tržním postkomunismu. Varovným signálem jsou však velké regionální nerovnosti a fungování školství.

V Česku je ohrožení chudobou velmi výrazně podmíněno vzděláním. Český vysokoškolák má proti člověku se základním vzděláním zhruba desetkrát menší šanci, že bude trpět materiální deprivací nebo že bude nezaměstnaný. Ve zbytku Evropy je tento nepoměr v průměru výrazně nižší. Problém přitom je, že v porevolučních třiceti letech byl dosažený stupeň vzdělání značně podmíněn vzděláním rodičů. Jen nízkého či nekvalitního vzdělání dodnes nejčastěji dosahují právě děti z nejchudších částí společnosti. Americe se sice neblížíme v nerovnostech, ale rizika

zamrzající mobility s ní máme společná. A selektivita českého školství tomu rozhodně nepomáhá.

Výtah pro chudé a americký sen jsou jako metafory skupinové a individuální mobility základními argumenty obhajoby kapitalismu. Co když ale oba do jisté míry selhávají? Neměli bychom se nechat uchláchnout oblíbenou mantrou, že kapitalismus je nejlepší z nejhorších systémů. To je pravda. Ale měli bychom po něm zároveň chtít, aby vytvářel nejlepší ze špatných světů.

České exekuce: Stín porevolučního svědomí

Pro Scotta Tuckera nezačal rok 2018 moc dobře. Americkému podnikateli a úspěšnému automobilovému závodníkovi byl v lednu vyměřen trest více než šestnácti let vězení a dostal pokutu nějakých třicet miliard korun. Tucker byl potrestán za to, že v době finanční krize a po ní obral miliony Američanů pomocí predátorských úvěrů. Na krátkodobé úvěry jednoduše navázal skryté sankce a poplatky za prodlužování. Dlužník často nebyl informován, že nesplácí původní jistinu, ale právě tato příslušenství, aby dál mohlo docházet k prodlužování a sankcionování. Tucker tak dokázal navyšovat dluhy na čtyřnásobek až sedminásobek původní půjčené částky.

Veškerá jeho finanční moc a sportovní popularita mu však nakonec nebyla k ničemu. Americké úřady si predátorství nenechaly líbit. Lidem, které Tucker obral, už vrátily takřka dvanáct miliard korun.

Tuto historku zdánlivě nesouvisející s chudobou v Česku zmiňují proto, že hezky ilustruje rozdíly ve vymahatelnosti práva a v tvrdosti státního postupu proti zneužívání lidí v nouzi. V Česku totiž analogické praktiky predátorských poskytovatelů fungovaly rovněž. Některé až do roku 2016, kdy konečně došlo na vyšší regulaci spotřebních úvěrů. I v Česku je mohly podle zákona soudy označovat za nemravné a rušit, což se dnes konečně děje, a dokonce poskytovatele trestat za lichvu, k čemuž však soudci odvahu dosud nenašli.

V Česku ani v Americe se podobné věci nedaly dělat jen tak. Scott Tucker si legalitu svých aktivit pojišťoval přes díru v legislativě týkající se práva v indiánských rezervacích. V Česku predátoři zneužívali mimo jiné rozhodčí doložky — do smlouvy napsali, že o dluhu v případě sporu rozhodnou mimosoudně takzvaní rozhodci, které si předem vybrali, a z nezávislého posuzování se tak stala formalita.

Nejhorší predátorské praktiky už dnes většinou nejsou možné. Spolu s dětskými exekucemi za nezaplacený odpad a pokuty v městské hromadné dopravě a s navyšováním bagatelních dluhů z desítek korun na desítky tisíc se staly symbolem patrně největšího porevolučního selhání státu. Ale jen kvůli podobným excesům bychom se do situace, kdy je

dlouhodobě desetina dospělé populace v exekuci, nedostali. Hloubku krize ilustruje to, že i řadu let po ekonomické krizi je počet lidí v exekuci srovnatelný například s Finskem v polovině devadesátých let, kde došlo k propadu ekonomiky o třináct procent a pětina lidí byla bez práce. Jaké jsou tedy kořeny naší exekuční krize?

Výzkum Medianu pro *A2larm* z roku 2018 ukazuje, že okolo padesáti sedmi procent domácností se do exekucí dostalo vinou krátkodobých a spotřebních půjček. Neplatí však oblíbený předpoklad apologetů exekucí, že domácnosti se v problémech ocitly přímo kvůli nepromyšlené půjčce na dovolenou či na dárky s vysokým úrokem. Obvyklejší jsou jiné cesty. Zhruba třetina domácností v exekucích zkoušela spotřebními úvěry vyřešit neschopnost splácet bydlení, účty za energie či telefon. A další třetina skončila v exekuci kvůli úvěrům, které si vzala, když nezvládala splácet první půjčku.

Dlužníky samozřejmě nelze z těchto chyb vyvinit. Ale je vidět, že velká část z nich se dostala do potíží tak, že jim někdo půjčil velmi rizikově či bez prověření schopnosti splácet. A právě zde hraje roli regulace. Do let 2015 až 2016 mohly na trhu existovat desítky tisíc poskytovatelů, maximální výše příslušenství nebyla jako dnes limitována dvojnásobkem půjčeného a sankce šly do smluv propašovat vměstnáním obširných složitých podmínek psaných malým písmem na dvě A4. V současnosti mají věřitelé řadu věcí složitějších, ačkoli i dnes se liší ve férovosti svého přístupu k dlužníkům. V době ekonomické krize však v Česku panoval Divoký západ.

Absence regulace totiž nevede jen k tuckerovským excesům — tedy půjčování se záměrem, aby klient půjčku nesplatil a naskákaly mu sankce. Ale celkově ovlivňuje, komu je výhodné půjčovat. Když můžete na půjčky navázat množství příslušenství, vynahradíte si tím své vlastní riziko. Můžete počítat s tím, že vám pětina lidí půjčku nesplatí, protože v rámci celého portfolia tyto peníze vymůžete na úrocích a dalším příslušenství. Už před deseti lety se v těchto strategiích začali věřitelé výrazně lišit — lidé často půjčku od bank spláceli půjčkou od velké nebankovní instituce, a nakonec od toho největšího šmejda. Ten je pak paradoxně

poslal do exekuce jako první. Kdyby existovala vyšší regulace již od roku 2008, která by omezila predátorské strategie, pád do dluhové pasti by se zastavil dřív. Lidé by řešili jednu exekuci nebo by se dostali dříve do osobního bankrotu.

Samozřejmě záleží i na konkrétním jedinci. Češi mají nižší finanční gramotnost, než je průměr OECD. Ale to není ten hlavní problém. Rozdíly v gramotnosti jsou totiž relativně malé a nevysvětlují to, proč je zadlužení v českých vyloučených lokalitách častější než ve vyloučených lokalitách slovenských či balkánských, které jsou ještě méně vzdělané a chudší. Finanční gramotnost navíc není všelék. Výzkum ekonomů a psychologů z Harvardu a Princetonu na farmářích v Indii¹¹ ukázal, že když se člověk propadne do chudoby, IQ mu klesá až o deset bodů. A stejně tak když žijete ve stresu, zda zaplatit nájem, nebo dítěti školní obědy, ztrácíte schopnost číst složité smlouvy a racionálně vyhodnotit riziko. Finanční gramotnost se tedy nelze jen naučit. A více než na ní záleží předlužení a exekuce na tom, zda ve svém okolí máte někoho, s nímž se můžete o smlouvách či financích poradit.

Možná si říkáte, proč to vůbec řešit. Možná byla chyba na straně dlužníků i věřitelů, ale pořád je to jen jejich problém. Společnosti jako celku by se obchodní vztah dvou stran neměl vůbec dotýkat, natož aby za něj přebírala odpovědnost. Jenže ono to není tak jednoduché. Ukázal to právě rovněž výzkum Medianu pro *A2larm*, který na vzorku chudší poloviny českých domácností zkoumal, jak se domácnosti mající zkušenost s exekucemi liší od ostatních.¹²

První zjištění se týká odchodů ze zaměstnání. Velký problém v Česku je, že se dlužníkům nevyplatí pracovat. Z příjmu při exekuci zůstává nezabavitelné minimum plus jedna až dvě třetiny zbylé mzdy, podle toho, zda máte takzvané přednostní pohledávky (dluhy vůči státu a na výživném). Jenže tyto ponechané motivační třetiny byly dlouho zastropovány třemi tisíci korun. Člověku se tak vyplatilo zvyšovat příjem zhruba do osmnácti až dvaceti tisíc, nadto už šlo vše exekutorovi. Navíc kvůli vyššímu příjmu začnete ztrácet nárok na některé dávky. Výsledek je absurdní: čím více si nad dvacet tisíc vyděláte, tím méně vám reálně zůstane.

Asi i z toho důvodu ve výzkumu Medianu padesát tři procent lidí se zkušeností exekuce ve své domácnosti přiznává, že odešli ze zaměstnání a začali se živit brigádami, prací placenou na ruku a podobně. I při kontrole vzdělání, regionu a dalších faktorů je to asi o třicet procent více než v populaci bez exekucí. Což potvrzuje závěry dřívějších výzkumů, podle nichž mohlo kvůli exekucím odejít do šedé ekonomiky přinejmenším okolo dvou set tisíc lidí. Další se přitom mohou snažit redukovat svou oficiální mzdu a nechávat si část platu vyplácet bokem.

Z toho vyplývající roční ztráty na odvodech a daních dosahují podle odhadů mnoha miliard. To je číslo nesrovnatelně vyšší, než kolik nás stojí například ono mytologické „zneužívání dávek“. Zapláčou i féroví zaměstnavatelé, kteří nechtějí a nemohou podvádět. A pro velké firmy je to další argument, proč nepřesunou výrobu do chudých krajů Ústeckého, Karlovarského a Moravskoslezského, kde je v exekuci okolo dvaceti procent populace — přitom jde obvykle o lidi v produktivním věku a manuálních profesí. Dělat načerno v mezinárodní automobilce není dost dobře možné. Tyto kraje se i kvůli exekucím nerozvíjejí, srážky ze mzdy z nich vyvádějí peníze do center a mimo Českou republiku, kde mají často věřitelé sídlo. Bez nápravy následků exekuční tsunami je situace chudých regionů neřešitelná.

Ale nejde jen o vyhánění z legální práce. Předlužení a exekuce jsou jedním z důvodů vysoké recidivy vězňů v Česku. Osmdesát procent vězňů je zadluženo. Z nich drtivá většina má exekuce a vězeňskou práci si nevydělal ani na pokrytí stále rostoucích dluhů, na „svobodu“ jdou předlužení a motivovaní vrátit se ke krádežím či jiným druhům zločinu.

Exekuce také souvisejí s poklesem důvěry v demokratické instituce. Podle výzkumu Medianu lidé se zkušeností exekuce výrazně častěji tvrdí, že tolik nezáleží na tom, zda žijí v demokracii, či v nějakém typu autoritářství. Jen čtyřicet procent z nich si myslí, že listopadové změny stály za to. Mají nižší důvěru v soudy a méně věří ve vymahatelnost práva. K volbám jich chodí málo, necelá polovina. Není přitom pravda, že by tvořili velkou část voličů Tomia Okamury a dalších extremistů, ale bezesporu jsou divokou kartou demokratické společnosti. Například častěji volili

Miloše Zemana, který je dokázal zvednout ze židlí kulturní mobilizací proti elitám a tématy migrace či kouření v hospodách, a zvýšit tak účast v chudých exekvovaných regionech o sedm až osm procentních bodů.

Tito lidé tak paradoxně dali hlasy politikovi, za jehož vlády v roce 2001 vznikl exekuční řád, umožňující masivní navyšování malých dluhů. Nehledě na to, že Zemana už v první kandidatuře sponzorovali exekutoři a jeho kancléř Mynář na vymáhacím byznysu vydělával nemalé peníze.¹³

Někdo říká, že exekuce nejsou důvodem poklesu důvěry v instituce, ale naopak — do předlužení se dostávají lidé, kteří institucím nedůvěřují. Nelze zde asi vyřknout konečný verdikt, ale moc se mi to nezdá. Vztah exekuce a důvěry existuje i mezi lidmi, kteří mají jinak stejné vzdělání, příjem, bydliště a finanční gramotnost. Musela by tedy existovat skrytá asociálnost, která u jinak zcela srovnatelných lidí způsobí propad do exekuce i nižší důvěru. Pokud vám však lidé v běžném hovoru i ve výzkumných rozhovorech říkají, že systému přestali důvěřovat, když jim exekuce a nadhodnocené dluhy zničily na roky život, věříte spíše jim.

Nedůvěra v instituce a demokracii pak není jen politická hrozba. Ovlivňuje i cestu ven z exekuční pasti. Problémem Česka byl dlouhé roky nedostupný osobní bankrot.

Na chvíli se vraťme k americkému lichváři Scottu Tuckerovi. V Americe mohou lidé z chudší půlky populace vstoupit do osobního bankrotu. Po prodeji jejich majetku jsou neuhrazené zbytky spotřebních úvěrů, u nichž věřitel nechtěl záruky, smazány. Lidé tedy přijdou o vše, ale mohou se z neřešitelné situace dostat.

V Česku trvá oddlužení u nejchudších lidí dlouhých pět let. Kromě pochopitelného zabavení veškerého majetku musíte žít celou dobu v extrémní chudobě. Platíte poplatky insolvenčnímu správci, které váš dluh za pět let navýší o šedesát pět tisíc. Možnost vstoupit do bankrotu kromě těchto nesmlouvavých podmínek dosud omezovalo i to, že musíte předem prokázat schopnost splatit třicet procent dluhů. To je pro některé dlužníky nemožné — v případech nejpredátorštějších půjček následně navýšených v exekuci přitom může být třicet procent více, než byla

původní půjčená částka. Do bankrotu se tak dosud hlásilo jen dvacet tisíc lidí ročně. Zbytek volil pololegální život v šedé ekonomice. Na tomto systému vlastně tratili všichni — stát přes úniky na černé práci, solidní věřitelé, kteří se do exekuce často přihlásili jako poslední, i dlužník bez světla na konci tunelu.

Novely z roku 2019 leccos změnilly. Důchodci se zvládnou oddlužit rychleji. Do insolvence mohou vstoupit všichni, kdo si měsíčně mohou dovolit platit aspoň dva tisíce korun. Hranice na ponechané třetiny ze mzdy se zvýšila — a tím se posunula i hranice, do níž se člověku vyplatí pracovat a zvyšovat si příjem. Ale přesto řada demotivačních faktorů zůstává.

Podmínky insolvence jsou tvrdší než u exekuce, protože srážky se tu počítají stejně jako u zmíněné přednostní pohledávky. Člověku tedy zůstane jen třetina mzdy nad nezabavitelné minimum místo dvou třetin v exekuci. Důsledkem chvályhodného zdvojnásobení stropu na ponechané třetiny mzdy je tedy to, že přechodem z exekuce do insolvence ztratíte až šest tisíc korun. Z lehké chudoby se často stává chudoba extrémní, a to na pět dlouhých let.

V ostatních státech jsou tyto podmínky nastaveny lépe. A například v Británii je dlužník motivován splátkovými prázdninami, kdy si při dobré kázni a splácení může jednou za čas dopřát plnou mzdu.

Splacení třiceti procent není předem daná nepřekročitelná podmínka. Pokud je dlužník během pěti let splatí, dluh se mu zruší, pokud nesplatí, je na soudu, aby posoudil, zda se dost snažil. Avšak právě soudům lidé v exekucích nedůvěřují. Je otázkou, kolik z nich tato nejasnost odradí.

Dalším negativem zmíněné novely je, že dlužník musí nejen zaplatit na poplatcích insolvenčnímu správci zhruba šedesát pět tisíc za pět let, ale tu samou částku musí poukázat i věřiteli (takzvaná podmínka 1+1). Vstup do insolvence se tak vyplatí zejména lidem, kteří dluží nad půl milionu, protože například člověk s dluhem dvě stě tisíc musí reálně zaplatit minimálně šedesát pět procent dlužné částky.

Na některé problémy se potom zapomnělo úplně. Takzvané nezabavitelné minimum masivně diskriminuje samoživitelky a důchodce.

Je totiž nastaveno tak, že člověku zůstává 6 400 korun plus 1 600 navíc za manžela a každé dítě. Manželé v exekuci si tyto bonusy zduplikují, a velká rodina má proto nezabavitelné minimum okolo 25 000, důchodce 6 400 a matka se třemi dětmi 11 000. Navíc se plně zabavuje takzvaný daňový bonus. Samoživitelka ho má často velmi vysoký — slevy na děti jsou totiž vyšší než daně, které z malého platu platí. V exekuci či insolvenční věci však o celý bonus přijde. Když žije s mužem s průměrnou mzdou, uplatní slevy on, a ty tak nepřejdou do daňového bonusu. Napravit to je velmi jednoduché: je třeba zvýšit osobní nezabavitelné částky, zrušit zbytečný bonus na manžela a manželku a neodebírat rodinám celé daňové bonusy. Slovy Neila Armstronga — i malý krok pro člověka je někdy velmi náročný a zdoluhavý pro českou politiku.

Stále také platí, že v Česku nemá nikdo výraznou motivaci dluhy snižovat — dlužníci kvůli velké tvrdosti oddlužení a omezené možnosti zvýšit si v něm práci životní úroveň, věřitelé si nemohou odepsat nedobytné dluhy a nic neplatí za pokračování exekucí. Exekutoři vinou absence místní příslušnosti, která by určovala vymáhání dluhů v jejich oblasti, soutěží o přízeň věřitelů — což zrovna nevede k nějaké ohleduplnosti vůči dlužníkům, zvláště když exekutoři nejsou za pochybení (jako nelegální zabavování nezbytných věcí nebo nespojování exekucí) příliš penalizováni. I když všichni aktéři vědí, že exekuce je nedobytná, nikdo nemá motivaci ji zastavit, nechávají ji běžet a dluh narůstat.

Když člověk vstoupí do osobního bankrotu, insolvenční správci by měli rozplétat složení dluhů a popírat přehnané úroky a sankce u predátorských poskytovatelů. I tady však záleží jen na jejich dobré vůli — správce je placen paušálními poplatky a podrobným zkoumáním si přidělává práci. Věřitel zároveň není nijak trestán za to, když mezi dluhy přihlásí nemorální nadhodnocené nesmysly.

Bývalý ministr spravedlnosti Robert Pelikán kdysi správně poznamenal, že věřitelé v modelu risku počítali s tím, že část lidí dluh nesplatí, a právě proto dávali tak vysoké úroky a příslušenství, a že z hlediska celého portfolia jsou tyto dluhy dávno splacené. V systému rizikového půjčování a nákladného vymáhání se celkově dle odhadů vydělaly až

stovky miliard korun. Hodně vedlejších nákladů přitom nesla celá společnost. Dopadly na ni ztráty na daních a odvodech, nedůvěra v demokracii a její instituce, omezení rozvoje pohraničních regionů, recidiva vězňů či možný pocit části exekvované populace, že už díky svým dluhům není finančně postihnutelná.

Ale nejen to. Exekuce jsou častým důvodem ztráty bydlení a sociálního vyloučení, na něž stát následně doplácí dávkami a náklady na represi. Domácnosti v exekucích žijí podle výzkumu Medianu ve výrazně vyšším stresu. Zahraniční výzkumy přitom ukazují, že zvýšené hladiny stresových hormonů vedou u dětí k horším školním výsledkům — právě to je jeden z možných faktorů působení chudoby na děti.

Na to vše by měli zákonodárci myslet, až budou za pár měsíců či let rozhodovat o tom, jak upravit podmínky oddlužení, aby dostali zpět do společnosti i lidi, na něž současné novely nedosáhnou. Zároveň by se měla snížit závislost exekutorů na věřitelích, prosadit možnost odepisovat nedobytné dluhy a posílit motivace insolvenčních správců popírat neférové dluhy.

Také bychom se měli naučit spíše radit než trestat. S exekucemi mají mnohem častěji zkušenost lidé s nižší finanční gramotností a nižším sociálním kapitálem — tedy ti, kteří ve svém okolí nemají nikoho, kdo by jim mohl půjčit či poradit. Velkým deficitem Česka je hůře dostupné právní a dluhové poradenství v některých regionech.

A pro zmírnění nepříjemného pocitu, že stát selhal a neměří všem stejným metrem, by neškodilo, kdybychom se nebáli trestat naše Scotty Tuckery.

Sociální bydlení dlužíme dětem

Česko nepatří mezi nejchudší země. Patří spíš k zemím, kde se chudoba nejvíce přenáší do života dětí, například tak, že chudoba rodiny více než jinde ovlivňuje úspěšnost dětí ve škole. Nebo tím, že u nás každý rok 1 800 dětí ve věku do tří let končí v kojeneckých ústavech — u dvou třetin z nich přitom hrají roli právě sociální důvody. Proč tomu tak je? Jedna z odpovědí se už roky válí pod stolem českých premiérů a ministrů. Je to nedokončený a neschválený zákon o sociálním bydlení, který by pomáhal rodinám v bytové nouzi.

Ne každý chudý člověk je špatný rodič. Nouze však zvyšuje možnost výskytu jevů, které děti poškozují: horší výživa v raném dětství, stres, rozpad domácnosti, nedostatek rozvojových aktivit a menší životní aspirace lidí okolo dítěte. A pak je tu ono bydlení. Dlouhodobé americké a francouzské výzkumy¹⁴ ukázaly, že mezi chudými mají horší výsledky ve škole ty děti, jejichž bydlení je neuspokojivé. Rizikové je zejména hromadné bydlení spojené s velkým hlukem, stresem a absencí soukromí a nestabilita bydlení vedoucí k častým změnám škol, kam děti docházejí.

Jak je to v Česku? Podle zprávy organizace Lumos se u nás v bytové nouzi nachází přes dvacet tisíc dětí.¹⁵ Zhruba čtyřicet procent z nich žije s rodinami a matkami na ubytovnách a v azylových domech. Šedesát procent bydlí v bytech, kde chybí základní vybavení jako teplá voda, koupelna či kuchyň, nebo přespávají u známých. Desítky tisíc dalších dětí pak žijí v lehčích formách špatného bydlení — často se stěhují, hrozí jim ztráta bydlení kvůli tomu, že rodiče nezvládají platit nájem, do jejich bytu zatéká či není dost vytopený. Velký výzkum Medianu z roku 2015 pro Nadaci Sirius na 6 500 rodinách s dětmi přitom dokládá, že v Česku existuje také vztah mezi bydlením a problémy dětí ve škole, a to i v rámci desetiny nejchudších rodin. Mezi nimi rovněž platí, že výrazně častěji trpí školními problémy děti z těch chudých rodin, které se často stěhovaly, bydlely na ubytovnách či v azylových domech nebo v extrémně přeplněných bytech.

Můžete namítnout, že je to tím, že všechny tyto problémy se týkají lidí s nízkým vzděláním, nezaměstnaných nebo těch, u nichž je neuspo-

kojivé bydlení důsledkem rozpadu domácnosti. A podstatnou roli zde hrají právě tyto okolnosti, nikoli kvalita bydlení. Tato námitka však padá, protože i při kontrole všech těchto faktorů nekvalita bydlení dvojnásobně zvyšuje šanci, že děti budou mít potíže ve škole.¹⁶

Jako u každého sociálního problému je to samozřejmě složitější — u stěhování záleží na frekvenci. Bydlení může mít často spíše nepřímý vliv: na zdraví dítěte či na školní docházku, kterou může ovlivňovat vzdálenost bydlení od školy. Hlavně život na ubytovně představuje pro děti prostředí nižších aspirací, horšího životního stylu, vyššího výskytu závislostí a také omezené sociální vazby s okolím.

Ať už jsou však vlivy přímé, či nepřímé, důsledky řešíme velmi náročně v rámci vzdělávání. Podle zpráv ombudsmanky navíc stále platí, že část dětí skončí v kojeneckém ústavu kvůli tomu, že rodina ztratí bydlení. Dítě umístěné v kojeneckém ústavu stojí stát šedesát až osmdesát tisíc korun měsíčně. Azylové domy, kam se po ztrátě bydlení dostávají matky s dětmi a žijí v nich i několik let, přes dvacet pět tisíc měsíčně. Život v předražených ubytovnách stát dotuje miliardami ročně na příspěvcích a doplatcích, a proto je současný systém absurdní i z finančního hlediska. Avšak daňoví poplatníci netuší, kolik na neexistenci efektivní politiky bydlení doplácí.

Čistě tržní mechanismy přitom situaci asi hned tak nevyřeší. V Česku je extrémně vysoký podíl vlastnického bydlení, který stát podpořil slevami na daních a privatizací svého bytového fondu. Nájemních bytů je málo a některé skupiny jako matky samoživitelky, Romové či důchodci jsou na trhu s nimi znevýhodněni — jak vinou opatrnosti pronajímatelů, tak kvůli neschopnosti splatit vstupní kauce. Výstavba zejména ve velkých městech nestačí uspokojovat poptávku. Velká část bytového fondu je neobsazená a nerekonstruovaná, ale vlastníkům se díky rostoucím cenám nemovitostí vyplatí je v tomto stavu ponechávat coby investici do budoucna.

Bude tedy asi potřeba přijmout zákon o sociálním bydlení, který by definoval bytovou nouzi a stanovoval, kdo a jakým způsobem má lidem v takové nouzi pomoci. Někteří politici z takového zákona mají strach, ale podle výzkumu agentury Median z roku 2017 ho podporuje

okolo sedmdesáti procent Čechů a většina voličů všech politických stran. Detaily zákona vnímají rozdílně, ale shodují se na tom, že jednou z jeho prioritních cílových skupin mají být rodiny a samoživitelky s dětmi. Právě na ně také cílí programy *housing first*, které jako první pomoc poskytují právě bydlení. U samostatně žijících bezdomovců totiž možná má smysl postupný návrat, u rodin s dětmi je naopak potřeba co nejrychlejší stabilizace a návrat do společnosti.

Poslední verze zákona o sociálním bydlení, která spadla pod stůl v roce 2017, měla mnohé nedostatky a vyznačovala se polovičatostí a přílišnou rozmáchlostí. Polovičatost spočívala v tom, že zákon obcím nepřikazoval, ale spíše doporučoval poskytnout bydlení lidem v nouzi. A také v tom, že na sociální byt jste měli nárok až po šesti měsících bytové nouze — samoživitelka by tedy musela opustit nájemní bydlení a přežít minimálně rok v azylovém domě, než se její situace vyřeší. Během té doby se už ale dvakrát až třikrát přestěhovala a děti musely měnit školy — s ohledem na ně už zkrátka bylo pozdě. Třetí polovičatostí zákona bylo, že nezaručoval, že sociální byty nebudou vznikat vedle sebe a nedojde ke stejné segregaci chudých, jen v lepších a levnějších bytech.

Naopak příliš rozmáchlý byl zákon v definici, kdo má na sociální bydlení nárok. Měly to být rodiny a lidé z ubytoven, azylových domů a bez standardního domova. Ale kromě toho i domácnosti, které dávají na bydlení více než čtyřicet procent svých příjmů a poté jim zbude maximálně 1,6násobek životního minima. Tyto parametry splňovala například rodina se dvěma dětmi do šesti let, která má čistý příjem dvacet pět tisíc korun a za nájem dá deset tisíc. Taková rodina trpí nedostatkem, ale pokud žije v levnější lokaci, není extrémně chudá. Bohužel v Česku této definici odpovídá asi desetina populace. Kritici této podoby zákona tak namítali, že by vznikl přetlak žadatelů o byt a v důsledku dlouhé fronty, za něž by se platilo efektivitou pomoci. Pro posouzení tohoto argumentu chybí informace, kolik lidí z oné desetiny, která na něj má nárok, by vůbec mělo o sociální byt zájem. Riziko je tu však vzhledem k počtu využitelných bytových jednotek velké.

Příjmově založenou definici lze kritizovat i z jiných stran. Netýká se rodin, které ji těsně nesplní, ale na trhu s byty jsou nějak diskriminované či z jiných důvodů nemohou najít kvalitní bydlení. Netýká se to jen Romů. Jedním z problémů například u matek samoživitelek je neschopnost hradit vstupní kauci za nájem. Samoživitelka se dvěma malými dětmi a čistým příjmem devatenáct tisíc včetně všech podpor a alimentů, která platí za bydlení osm tisíc, definici nesplňuje. Zbývá jí „moc“ peněz. Její bydlení je však dost možná nekvalitní — a na kauci ke slušnému bytu bude šetřit hodně dlouho. Ale i kdyby na ni měla, pronajímatelé se jí a rizika nesplácení bojí.

Podle části kritiků by tak bylo správné nárok na sociální bydlení podmínit rovněž nedostatečností bydlení aktuálního — jeho velikostí, stavem, základní vybaveností, stabilitou. Tyto faktory souvisejí s potíže dětí ve škole či se zdravím mnohem více než to, zda domácnost dává na nájem třicet pět či čtyřicet pět procent příjmu. Naopak by se mohla uvolnit příjmová definice, aby do ní „spadla“ také naše bezradná samoživitelka. Takový systém by cíleněji mířil na řešení problémů v oblasti bydlení místo na řešení chudoby jako takové.

Nicméně lidem lze s bydlením pomáhat i jinými způsoby, například takzvanými dávkami v okamžité mimořádné pomoci. Sociálka už dnes může samoživitelce či rodině dát jednorázově patnáct tisíc na splacení nájemní kauce. I kdyby se jen pětině takových rodin podařilo udržet v nájemním bydlení, bylo by to řádově levnější než jim platit azylové domy, dětem pěstouny a kojenecké ústavy či řešit sociální bydlení. Český stát se však bojí, a proto nárok na takovou okamžitou dávku musíte prokazovat dlouhé měsíce.

Draze zaplacená neschopnost včas pomoci je obecně symptomem českého sociálního systému. Naučili jsme se řešit problémy tím, že je vytlačíme za naše hradby. Včasná pomoc je vidět a vyžaduje odpovědnost. Když rodiny a matky přesuneme do azylových domů, ubytoven a ústavů a miliardové náklady rozpustíme v rozpočtu, nikdo si ničeho nevšimne.

Problémem je také to, že náklady na neexistenci sociálního bydlení nese většinou stát. Ať už v provozu všemožných institucí, či v miliardových

doplatcích a příspěvcích na bydlení. V případě schválení zákona o sociálním bydlení by se část nákladů přesunula na obce. Ty se tomu ovšem brání, protože jsou v komfortní situaci: za jejich neaktivitu platí někdo jiný. Kdyby se obcím dalo o deset miliard z daní více a musely by hradit zmíněné příspěvky a služby, asi by začaly levné obecní byty používat více a včas.

Bylo by také dobré zvážit současnou extrémní podporu vlastnického bydlení. Daně z nemovitosti jsou u nás skoro nejmenší z celé OECD a slevou na hypotéku můžete na daních stále ušetřit dvanáct tisíc korun ročně. Stát takto každý rok vydá přes miliardu, která jde z velké části střední a vyšší třídě. Na druhé straně Česká národní banka asi správně omezuje poskytování hypoték, aby na ně nedosáhli žadatelé s nízkými příjmy. Těm tak ale nezbude ani vlastnické, ani „vyprodané“ nájemní bydlení. Přesměrování každé miliardy, která má takto negativní vedlejší účinky, do rekonstrukce obecních bytů či včasné pomoci s bydlením by zachránilo stovky rodin a ulehčilo rozpočtu.

Smysl má i diskuse o cíleném zdanění nemovitostí, jež může mít hodně podob: od danění druhé vlastněné nemovitosti přes danění prázdných nemovitostí po progresivní daně podle ceny nemovitostí. Jenže v Česku spoléháme na vysoké zatížení práce a mizivé majetkové daně, což jednak odrazuje od práce a také to neodráží skutečnost, že většina nerovností u nás je majetková, nikoli příjmová. Někde se danit musí, tak proč ne tam, kde můžeme podporovat uvolňování prázdných bytů na trhu? To přece není žádný komunistický výmysl. Ostatně guvernér České národní banky Jiří Rusnok či liberální sociolog bydlení Martin Lux, kteří o těchto daních mluví, nejsou zrovna komunisté.

Daň z prázdné nemovitosti ve Francii vedla dlouhodobě k uvolnění třinácti procent prázdných bytů na trh¹⁷ a ve Vancouveru se to podle předběžných údajů týkalo patnácti procent. Vzhledem k odhadu počtu prázdných bytů v Praze by to znamenalo uvolnění čtyř až šesti tisíc bytů. To sice dlouhodobě bytovou krizi nevyřeší, ale na pár let by ji mohlo zmírnit, a navíc přinést desítky milionů na opravu obecních bytů a sociální bydlení. Je otázka, zda tyto přínosy vyváží nechtěné zatížení lidí, kteří s byty nespekulují. Rozhodně to však není tak neefektivní nástroj,

jak se před evropskými volbami v roce 2019 snažil médiím namluvit šéf developery sponzorované TOP 09.

Hlavně bychom však neměli vše slepě blokovat rétorikou zásluhovosti, která jakoukoli slabost přisoudí osobnímu selhání, které zpětně opravňuje nepomáhat. Tato logika má tři typy problémů. V extrémní podobě vždy narazí na to, že bychom museli zrušit i veřejné školství, zdravotnictví a obecní služby — aby nepřebíraly náklady za to, že se rodina „nezasloužila“ a dítě je více nemocné a horší ve škole. Děti navíc za své bydlení nemůžou — možnost „zasloužit se“ o svou budoucnost bychom jim asi neměli brát dřív, než si ji uvědomí. A za třetí, není pragmatická, protože i neřešit problémy něco stojí — neúspěch ve vzdělávání se promítá do vyšší nezaměstnanosti, chudoby, dávek, zdravotních problémů. Oblíbená metafora pravice říká „žádný oběd není zdarma“. Je to velká a mnohem univerzálnější pravda, než si její apologeti vůbec uvědomují. Ani odmítnutí včasného obědu zdarma, tedy brzké pomoci a prevence dalších problémů, totiž není oběd zdarma.

Proč berou ženy méně než muži

Jak zvýšit porodnost a srovnat nerovnost mezi muži a ženami v důchodech a platech? Kolem těchto témat krouží politici a traduje se o nich hodně mýtů. V Česku mají přitom kořeny v jednom konkrétním problému. Sociální politika ženám a rodinám posílá peníze, ale nijak nepomáhá sladit mateřství a pracovní život. Poučování ze strany konzervativců o podobě správného rodičovství nedostatek šancí nenahradí. Problém chudých matek a malé porodnosti nevyřeší ani orbánovské dárky, jako jsou půjčky na byt či na auto. Měli bychom podporovat předškolní péči a zastavit znevýhodnění samoživitelek, které často hraničí s diskriminací.

Ženy u nás mají asi o dvacet dva procent nižší platy než muži a pracují méně let. To se následně projevuje v důchodech, jež jsou nižší v průměru o 2 400 korun.¹⁸ Důchodová politika může rozdíly ve stáří vyrovnat. Ale otázka, co stojí za tak velkou propastí mezi mzdami mužů a žen, zůstává a má své opodstatnění i z hlediska chudoby. České ženy totiž do těžké chudoby spadnou s pravděpodobností o čtyřicet procent vyšší než muži.

Na příčiny *gender pay gapu* — tedy rozdílu mezi platy mužů a žen — se přitom neptají jen levičáci. Odpověď milionům moderních konzervativců nabídl kanadský psycholog Jordan Peterson. V rozhovoru, který má na YouTube sedmnáct milionů zhlédnutí, řekl rozohněné moderátorce na britském Channel 4 News zhruba toto: *Gender pay gap* nelze spojovat s diskriminací, rozdíly v platech mužů a žen jsou dány jinou volbou vzdělání a pracovních drah a také psychologickými předpoklady: ženy mají vyšší vrozenou míru *přívětivosti* (*agreeableness*), kdy na rozdíl od mužů upřednostňují spolupráci a shodu s okolím, což je znevýhodňuje ve sporech a při vyjednáváních.

Konzervativní apologeta nerovnosti má v leccčems pravdu, ale nevyhnul se faulům. Svou tezi, že rozdíly jsou dány přirozenými sklony, které nelze zlomit, dokládá tím, že i v genderově rovnostářské Skandinávii je mezi inženýry pouze pět procent žen. Ve Švédsku je to však ve skuteč-

nosti dvacet pět procent. A zastoupení inženýrek se v různých zemích drasticky liší, což dokazuje, že nejde jen o vrozenou věc. A i s vlivem oné *přívětivosti* se to má jinak. Velké výzkumy jako australská HILDA¹⁹ sice potvrzují, že *přívětiví* lidé mají při kontrole dalších faktorů nižší platy a že ženy vykazují vyšší hodnoty této *přívětivosti*. Když se však výzkumníci zaměřili na pohlaví odděleně, zjistili, že *přívětivost* vede k nižším platům u žen (zejména v expertních pozicích), ale nemá větší vliv u mužů. Žena je tedy za měkkost ve vyjednávání penalizována více. Naopak mužům plat roste rychleji s tím, jak jsou podle psychologických testů *svědomití*.

Nerovnost zkrátka není obhajitelná přirozeností. Ta nevysvětluje, proč se jednotlivé země tolik liší v zastoupení žen v technických profesích či v platových nerovnostech, ani to, že ženy jsou platově více trestány za *přívětivost* a méně honorovány za *svědomitost*. Přirozené rozdíly mezi muži a ženami existují. Společnost je ovšem může přetvořit v systém rovných šancí — ale i v systém velkých nerovností a nespravedlností.

V obou případech si pak vyprávíme příběhy, které daný stav obhajují coby *přirozený*. I politicky korektní Hollywood daleko častěji zobrazuje v pracovním prostředí mužské postavy a u žen zase klade důraz na rodinný status.²⁰ Umění imituje život, který imituje umění. *Přirozenost* je zrcadlo, před nímž se upravujeme, abychom vypadali jako včera. Někdy to může být dobrá volba, ale neměli bychom si nalhávat, že je to tak vždy a že nás zrcadlo zbavuje odpovědnosti.

Ano, *gender pay gap* není primárně dán diskriminací. Ale Petersonem zmiňované faktory toho zase tolik nevysvětlují. V roce 2014 byly v Evropské unii rozdíly mezi platy mužů a žen šestnáct procent. Přičemž pět procentních bodů lze vysvětlit vzděláním, oborem práce, věkem, roky strávenými ve firmě, odpracovanými hodinami či typem úvazku. V České republice je to podobné, jen nerovnosti jsou vyšší.²¹ Co stojí za zbytkem onoho rozdílu?

Kromě vyšší penalizace žen za *přívětivost* je to mateřství. V západních zemích se průměrné platy bezdětných mužů a žen liší většinou o jednotky procent. V Česku je to patnáct procent. Mateřství pak nerovnost

mezi ženami a muži ještě zhoršuje. V rámci OECD máme jedny z největších rozdílů mezi platy matek a zbytkem společnosti. Matky dvou dětí mají proti otcům dvou dětí mzdy nižší o třetinu. Bylo by to přijatelné, pokud by se rozdíl po narození dítěte postupně vyrovnával. Jenže i u rodičů s dospělými dětmi je pořád okolo dvaceti čtyř procent.²²

Je to i tím, že Česko vydává v rámci sociální politiky extrémně málo peněz na předškolní péči. Soukromé školky bývají pro rodiče příliš drahé — v Praze není výjimkou platit za každodenní několikahodinový pobyt ve školce téměř tříletého dítěte dvanáct až patnáct tisíc korun měsíčně. Matky jsou motivovány zůstat doma i slevami na dani za nepracujícího partnera a silným zdaněním zkrácených úvazků. Ty u nás využívá jen desetina žen, v Evropě více než třetina. Češky se tak kvůli nemožnosti volby vracejí do práce zpravidla až po mnoha letech, což je z hlediska platu již nepřekonatelný hendikep, jenž se navíc může promítat do strategie zaměstnavatelů vůči všem mladším ženám.

Většina konzervativců by asi řekla, že je to v pořádku. Peterson tento *vliv mateřství* glosoval slovy, že „celé je to o volbách, které můžeme, ale nemusíme chtít udělat“. Naznačoval tím, že snahu redukovat tuto nerovnost zaplatíme štěstím, rozvratem rodin či poklesem porodnosti. Jeho obava může mít smysl v zemích, kde je na matky vyvíjen extrémní pracovní tlak a do práce se vracejí i po dvou měsících. Vše má však své meze. A v Česku doplácet matky s dětmi na úplný opak toho, čeho se bojí konzervativci.

V Evropě je nejmenší rozdíl v platech mužů a žen v zemích, kde lze dobře sladit rodinný a pracovní život. Česko mezi ně rozhodně nepatří. Platy matek jsou tak malé, že když se v rodině narodí více potomků či se rodina rozpadne, jsou děti často odsouzeny k chudobě. Matky samoživitelky si u nás většinou nemohou dovolit větší nenadálý výdaj.

A sociální systém, do jehož náruče se chudá matka propadá, jako by jí chtěl rány ještě osolit. Polovina mužů neplatí alimenty a matkám po rozvodu systém nedokáže operativně pomoci například s placením nájmu či kaucí — stěhují se proto po azylových domech. Navíc pokud se samoživitelka (ale i otec samoživitel) dostane do exekuce, je masivně znevýhodněna v systému srážek ze mzdy. Ten ponechává samoživitelkám

v přepočtu na velikost domácnosti zhruba polovinu peněz co velkým rodinám.

I vinou vyloučení matek z trhu práce a diskriminace samoživitelek vyrůstá okolo sedmi procent českých předškolních dětí v těžké chudobě a okolo třetiny v domácnostech, které si nemohou dovolit nenadálé výdaje. Na to se přitom často zapomíná v debatách o školkách. Psychologické studie²³ ukazují, že školka má na děti negativní vliv jen v případě dlouhodobých pobytů ve skupinových zařízeních ve velmi raném věku. Chudoba má proti tomu dopady dobře prokázané: na zdraví, intelekt, stres, školní úspěšnost i socializaci. Za to, že matky mají malou možnost volby, jak a kdy začít pracovat a pomoci svým dětem z chudoby, nakonec zaplatí právě jejich děti. A samozřejmě zdravotnictví či školství, které později řeší jejich poznamenání chudobou.

Matka více dětí či samoživitelka je následně po letech života na hraně chudoby odměněna nižším důchodem.

Iluzorní je i apokalyptická představa některých konzervativců, že za přílišnou liberálnost a vyrovnávání genderových nerovností zaplatíme vymíráním a nižší porodností. Ta je totiž v Evropě stále trochu vyšší v těch zemích, kde kladou obyvatelé důraz na genderovou rovnost. Vysoká porodnost je v zemích jako Švédsko a Francie, jež svou sociální politiku zaměřují kromě finanční pomoci rodinám i na předškolní výchovu. V Německu se na podporu předškolní výchovy orientují v posledních patnácti letech. A ukazuje se, že v oblastech, kde se to daří, stoupá porodnost více.²⁴ Pozitivní vliv podpory jeslí a školek na porodnost ukazují i studie z Norska a dalších zemí.²⁵ Naopak konzervativní státy jako Itálie a Řecko bojují s nízkou porodností.

Podpora služeb, které jsou určeny matkám, samozřejmě nemusí být jen ve formě školek, ale i méně formálních dětských skupin a rodinných center. Dvojnásob to platí ve východní a střední Evropě. Studie ukazují, že nízká porodnost je tu dána nízkým sociálním kapitálem potenciálních matek. Tedy tím, že jim chybí podpora v obci, rodině a komunitě. Spolu s velkým platovým trestem za mateřství to vede k odkladu založení rodiny.

Porodnost klesá nejčastěji tam, kde mají ženy díky rovnosti v právu a vzdělání šance na uplatnění stejné jako muži, ale ve skutečnosti jsou tyto šance velmi redukovány mateřstvím. Dokud stejné šance kvůli nesvobodě a nemožnosti dosáhnout vyššího vzdělání nemají, mateřství je neomezuje. Pokud mohou mateřství po čase sladit s pracovním životem, je vliv také menší. První cestou bychom porodnost patrně zvyšovat nechtěli. Zbývá tedy ta druhá — sladování.

Mnoho jiných nástrojů na zvýšení porodnosti než rozšířit matkám možnosti a zajistit jim maximální podporu v prvních letech dítěte přitom nezbyvá. Orbánovské nápady, jako jsou půjčky rodině na první auto či celoživotní snížení daní, sice znějí hezky, ale nefungují. Blokem mateřství nejsou náklady na rodinu, ale ztráta příležitostí. Přímá finanční podpora vede v podstatě jen k tomu, že mladé a méně vzdělané matky mají děti dříve — ale nemají jich víc. Podpora předškolních služeb má také omezený vliv a nelze si od ní slibovat přiblížení se reprodukčnímu optimu 2,1 dítěte na matku. Efekt této podpory však jde lepším směrem — vzdělanější matky neodkládají kvůli obavě o kariéru rodinu tak dlouho a v některých případech mají dětí více.

Jaké poučení si z toho může vzít česká sociální politika? Je dobré snižovat nerovnosti v důchodech žen a mužů. Musíme se však zaměřit i na to, aby ženy měly možnost volby, a mateřství se tak neprojevovalo v platových nerovnostech. To neznamena zvyšovat rodičovské příspěvky, ale masivně navýšit podporu předškolních služeb. Také je dobré zvýhodnit částečné úvazky a zrušit nesmyslnou slevu na dani za nepracující manželku, kterou plně vyčerpá stejně jen střední třída. Nejde o sociální inženýrství, nýbrž o rozšíření možností volby místo toho, abychom je konzervativním státním inženýrstvím zapovídali.